

De hervormde kerk van Zuidwolde

PAL AAN HET BOTERDIEP LIGT – ALS EEN OP LAND VASTGERAAKT SCHIP – DE OUDE KERK VAN ZUIDWOLDE. HET EENBEUKIGE GEBOUW MET ZIJN DRIEZIJDIG GESLOTEN KOOR STAMT OORSPRONKELIJK UIT DE ROMAANSE PERIODE, MAAR ALLEEN DE TOREN VERRAADT DIE HOGE OUDERDOM. HIER IS IMMERS ZOWEL HET TOEGEPASTE BOUWMATERIAAL NOG ZICHTBAAR ALSOOK DE ROMAANSE MUURDECORATIE VAN SPAARVELDEN EN RONDBOOGJES. DE REST VAN DE KERK IS ECHTER GEHEEL GEPLEISTERD, WAARDOOR HAAR BOUWGESCHIEDENIS AAN HET OOG ONTTROKKEN IS.

Geheimen

Tot 1998 hield de kerk van Zuidwold eigenlijk de geheimen van die bouwgeschiedenis voor zichzelf, toen ving een grootscheepse restauratie aan. De muren van schip en koor werden ontleisterd en er kwamen allerlei details te voorschijn. Voor bouwhistorici was dit het moment om de puzzel van de wordingsgeschiedenis op te lossen. Het onderzoek maakte duidelijk dat het schip van de kerk nog verrassend veel romaanse kenmerken bevatte en dus evenals de toren van eerbiedwaardige ouderdom is.

Innersdijk

Vermoedelijk vond de bouw van de kerk aan het eind van de 11de eeuw dan wel in het begin van de 12de eeuw plaats. De datering kan gekoppeld worden aan de ontginning van het veengebied waarin Zuidwolde ligt.

Kort voor het jaar 1000 begon men met de ontginning van het Woldengebied. Het begrip 'wold' is van Germaanse oorsprong en betekent 'moeras' ofwel 'zompig bos'. In de 10de en 11de eeuw ontwikkelden zich de Woldennederzettingen. In het begin ging het om kleinschalige veenontginningen, de grootschalige ontginningen vonden later plaats, in de loop van de 11de en in de 12de eeuw. De Wolddijk – een binnendijk – werd in de late 12de eeuw of zelfs vroege 13de eeuw aangelegd. Deze dijk liep van de Noorderhoogebrug bij Groningen tot voorbij het huidige Bedum. Daar maakte hij een bocht van 90° om vervolgens met nog een knik weer naar Groningen terug te worden geleid. Het zo ontstane vierkante binnendijkse gebied heette, toepasselijk, Innersdijk.

Het land leende zich voor zowel akkerbouw als veeteelt, wat kennelijk al spoedig zoveel welvaart opleverde dat de bouw van een (tuf)stenen kerk kon plaatsvinden. Van dit gebouw blijken grote delen nog bewaard.

Bouwen in tuf

Voor de bouw werd tufsteen gebruikt, een poreuze natuursteensoort die ontstond door vulkaanuitbarstingen. De in Zuidwolde toegepaste tufsteen zal in de Eifel zijn gewonnen. Via rivieren kwam dit materiaal op de plaats van bestemming terecht. De Zuidwolder kerk ligt aan het Boterdiep, een kanaal dat weliswaar pas in de 17de eeuw ontstond, maar dat grotendeels de loop van bestaande wateren volgt. Het is dus alleszins aannemelijk dat er al een watertje lag, waarover het bouw materiaal werd aangevoerd. De muren zijn volgens het kistwerkprincipe opgetrokken, toentertijd een algemeen gebruikelijke bouwtechniek. Het betekent dat ze uit een binnen- en een buitenmuur van behakte tufsteen bestaan. De ruimte ertussen werd met stenen volgestort, vermengd met mortel. Opvallend is hier dat de afmetingen van de tufstenen onderling sterk variëren.

De romaanse kerk

Bij de ontleistering werd verder duidelijk dat de toren het eerst werd gebouwd, waarna de westmuur van het schip er tegenaan gemetseld werd. De vierkante toren werd uit tufsteen opgetrokken en versierd met spaarvelden en rondboogfriezen. Bovenin bevinden zich de – nu dichtgezette – galmgaten.

Bij de ontleistering van het schip kwamen de oorspronkelijke romaanse rondboogvensters te voorschijn. Het ging om brede, hooggeplaatste vensters, waarvan er zich vier aan de noord- en vier aan de zuidzijde bevonden. Het beneden-deel van de schipmuren was dikker dan het gedeelte waarin de vensters waren aangebracht. Een dergelijke muurgeding komt men vaker tegen bij romaanse kerkgebouwen. De romaanse kerk kende oorspronkelijk twee ingangen: de ene ingang bevond zich aan de westzijde in de toren, de andere was in de zuiderschipmuur aangebracht, iets ten oosten van het huidige zuidportaal.

Het koor dat bij deze oudste kerk hoorde, was smaller dan het schip maar over de vorm van de sluiting is niets bekend. Wel staat vast dat schip en koor een houten overdekking hadden. Zo stond er dus in de tweede helft van de 11de dan wel in het begin van de 12de eeuw een sobere tufstenen zaalkerk met een smaller half rond of rechtgesloten koor.

Latere wijzigingen

Lang liet men deze bouw niet ongemoeid, want al in de 13de eeuw werd de kerk oostwaarts verlengd. Daarbij werd baksteen gebruikt, want inmiddels was dit bouw materiaal in de loop van de 12de eeuw in zwang gekomen. Het bakken van stenen was immers goedkoper dan de aanvoer van natuursteen.

In Zuidwolde sloopte men het tufstenen koor om vervolgens

JAN HOVINGA, ZUIDLAREN

De gerestaureerde kerk van Zuidwolde, gezien uit het zuidoosten.

het schip oostwaarts uit te breiden. Op dit schip liet men ook ditmaal een smaller koor aansluiten; het had een recht-hoekig grondplan.

In het begin van de 16de eeuw raakte de kerk zwaar beschadigd door de oorlog tussen de Groningers en de troepen van Georg van Saksen. De kerk werd in die strijd min of meer als verdedigingswerk gebruikt en er was zwaar gevochten. Ingrijpend herstel volgde, waarbij oude ingangen en vensters werden dichtgezet om door nieuwe te worden vervangen. De vensters werden toen gewijzigd in grote, hoge spitsboogramen.

Een kleine eeuw later vonden er weer diverse werkzaamheden plaats, allereerst werd in 1638 de romaanse toren in baksteen verhoogd. Daarbij werden de romaanse galmgaten dichtgezet om te worden vervangen door veel hogere en spitsbogige openingen. De verhoging is vrijwel zeker een ontwerp van (bouw)meester Adam van Collen, van wie alleen bekend is dat hij in diezelfde periode ook de torenbekroningen van Eenrum en Warffum ontwierp. Mogelijk bestaat er een relatie met de familie Sickinghe van de Warffumborg te Warffum: een gedenksteen in de toren van Warffum vermeldt als stichtingsjaar 1638 en de naam van Feio Sickinghe. De naam van diens vader, jonker Johan Sickinghe "toe Werfvm", staat op de Zuidwolder avondmaalsbeker vermeld. Daar komt bij dat de torenbekroning van Noordwolde, daterend uit 1639, eveneens aan Adam van Collen wordt toegeschreven en ook hier waren de Sickinghes collator.

Hoe het ook zij, het blijft vooralsnog allemaal giswerk. Dat geldt eveneens voor Adams achternaam die op een herkomst uit Keulen lijkt te wijzen. De klokkenstoel draagt het jaartal 1638. Een van de twee klokken die in de toren hingen dateerde ook uit datzelfde jaar. Helaas werden beide klokken in 1943 in opdracht van de Duitse bezetter afgevoerd en hangt er tegenwoordig slechts één klok die na de Tweede Wereldoorlog werd gegoten.

De overige werkzaamheden, die in het tweede kwart van de

JAN HOVINGA, ZUIDLAREN

Tympan boven de toegangsdeur in de zuidgevel van de kerk van Zuidwolde.

17de eeuw plaatsvonden, betroffen vooral het interieur: zo kreeg het zuidportaal een tochtportaal, werd er een fraaie deur tussen toren en schip aangebracht, kwamen er een nieuwe kansel en avondmaaltafel en werden er nieuwe kerkenraadsbanken geplaatst.

Verder werd er tussen 1632 en 1663 een zerkenvloer gelegd; de zerken bedekten zowel de gang als het looppad naar het koor toe. Omdat ze in slechte staat verkeerden, zijn de grafstenen tijdens de laatste restauratie bedekt onder een nieuwe vloer. Slechts één zerk is nog zichtbaar: die van Andreas Straetman, "pastoor toe Svidwolde", en zijn vrouw. Deze in tweeën gebroken zerk dateert uit 1632.

In 1651 werd een uitnodigende tekst uit Jacobus 1: 21-22 boven het zuidportaal aangebracht: "Ontfanght met sachtmoedicheit het woordt dat in u geplant wordt twelck vwe zielen kan salich maken. Ende zyt daders des woords ende niet allen hoorders".

In plaats van de oproep niet alléén hoorders van het Woord te zijn, maar ook daders, zien we hier een prachtige verschrijving. Vast geen tekst waarmee de predikanten zullen hebben ingestemd!

Zo'n twee eeuwen liet men de kerk vervolgens vrijwel ongemoeid, maar in de jaren veertig van de 19de eeuw stonden er weer grootse plannen op stapel. Uit 1846 dateren de eerste offertes om de buitenzijde van de kerk te bepleisteren, in die tijd omschreven als 'besmijten'. Men begon toen met de zuidmuur, in 1854 volgde de rest.

In dat jaar werd de weg langs het Boterdiep verbreed, waardoor de kerk moest worden ingekort. Het 13de-eeuwse koor vormde een obstakel voor de doorgang van het verkeer. In het bestek van 1854 staan de bouwplannen als volgt omschreven: "In het afbreken van het koor of oosteinde der Kerk te Zuidwolde en het weder opbouwen van hetzelfde op de wijdte van het schip der Kerk, en ter lengte, dat de Oostgevel 1.20 El meer binnenwaarts komt te staan." De

nieuwe koorsluiting werd van buiten veelhoekig en van binnen halfrond. Twee grote spitsboogramen verlichten dit gedeelte. De zoldering werd vervangen door een licht gegeven stucplafond.

Ook het meubilair werd aangepakt, er moesten banken op het koor komen voor het "Kerkelijk - en Armbestuur der gemeente" en naast de zitbanken voor de kerkvoogden en notabelen werden drie vrouwenbanken geplaatst.

De kleurstelling van het pleisterwerk wordt in het bestek eveneens nauwkeurig beschreven: de deuroplijsting aan de zuidzijde moest worden uitgevoerd in een combinatie van ossenbloed en okergeel, terwijl het overig pleisterwerk crèmekleurig diende te zijn en de vensteromlijstingen okergeel moesten worden. Bij de laatste restauratie is deze kleurstelling weer aangebracht, want in de loop der jaren waren de 19de-eeuwse kleuren geheel verdwenen en oogde het gebouw tamelijk grauw.

Het interieur

De huidige inrichting van de kerk gaat eveneens terug op de 19de-eeuwse restauratie, maar dat betekent niet dat al het meubilair ook uit die tijd dateert. Dat geldt alleen voor de banken in het schip en de bovengenoemde banken in het koor.

Bij de verbouwing van 1854 kreeg het koor een nieuwe inrichting. De kansel, die zich tot dan toe aan de zuidzijde had bevonden, verhuisde naar de oostwand van de nieuwe koorsluiting. Het klankbord werd bij die ingreep vergroot. Voor en rond de preekstoel kwam een vaste avondmaalsruimte waarbij de gemeente plaats kon nemen op banken rond een tafel. Het opengewerkte hek dat de kansel van de avondmaalsruimte scheidt, bevat nog delen van het toen verzaagde 17de-eeuwse doophek.

Paneeldeur in kerkenraadskamer, 1643

JAN HOVINGA, ZUIDLAREN

JAN HOVINGA, ZUIDLAREN

Het gerestaureerde interieur van de kerk van Zuidwolde, gezien naar het oosten.

De preekstoel is 17de-eeuws en heeft een vijfzijdige kuip met barokke boogpanelen en geschubde hoekpilasters. De kleurstelling ervan dateert van de laatste restauratie. Ook de eiken avondmaalstafel met zijn forse bolpoten stamt uit de 17de eeuw.

Bijzonder is de rijk bewerkte paneeldeur in de kerkenraads-kamer die toegang tot de toren verschaft. Blijkens een jaartal erboven werd hij in 1643 vervaardigd. Het hang- en sluitwerk ervan verdient eveneens de aandacht.

In 1817 werd het orgel gebouwd door N.A. Lohman. Het instrument verving een ouder orgel uit 1669. Het houtsnijwerk is van de hand van de Groninger architect en beeldsnijder Mattheus Walles (1751-1817), die hiermee een van zijn laatste opdrachten uitvoerde. In 1836 werd het orgel met een bovenwerk uitgebreid. Nog weer later, in 1895, werd de orgelgalerij ongeveer vier meter vergroot, waarna J. Doornbos het instrument ingrijpend veranderde.

De restauratie van 1998-1999

Het 19de-eeuwse 'jasje' kreeg de kerk weer terug tijdens de laatste restauratie, die werd uitgevoerd onder auspiciën van de Stichting Oude Groninger Kerken. Met de Zuidwolder kerk bezit de Stichting een van de oudste kerken in Groningerland.

Bij de restauratie werd gekozen voor een terughoudende aanpak, waarbij de meeste wijzigingen van de laatste eeuwen ook gehandhaafd bleven. Daarmee koos de Stichting voor het adagium 'Behouden gaat voor vernieuwen'. Respect voor het verleden heeft bij de restauratie de boven-toon gevoerd, het is te hopen dat ook toekomstige generaties er zo over zullen blijven denken.

Literatuur:

- Redmer Alma, 'Zuidwolde, grafzerken' (rubriek De Navorscher), *Groninger Kerken*, jrg. 18, nr. 3 (2001), 79-80.
 J.R. van Eerde, 'De kerk te Zuidwolde', in: *Groningsche Volksalmanak voor het jaar 1922*, Groningen, 1921, 19-31;
Nieuwe Groninger Encyclopedie, Groningen, 1999.
 Harry de Olde, 'Tufstenen kerken in Groningen', *Groninger Kerken*, jrg. 19, nr. 1 (2002), 4-30.
 Roel Sanders, *De kerk met de zwaan*, Bedum, 1999.
 R. Stenvert e.a., *Monumenten in Nederland*. Groningen, 1998, Zwolle, 243-245.

JAN HOVINGA, ZUIDLAREN

Klavieren en registers van het orgel in de kerk van Zuidwolde.